

БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИННОВАЦИЯ

ОБРАЗОВАНИЯ И ИННОВАЦИЯ

EDUCATION AND INNOVATION

*Байгазиев Советбек Орозканович
филология илимдеринин доктору, профессор
Кыргыз билим берүү академиясы*

**ТҮРК ЭЛДЕРИНИН БИРИМДИГИ ИДЕЯСЫНЫН
«МАНАС» ЭПОСУНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

*Байгазиев Советбек Орозканович
доктор филологических наук, профессор
Кыргызская академия образования*

**ОТРАЖЕНИЕ ИДЕИ ЕДИНСТВА ТЮРКСКИХ
НАРОДОВ В ЭПОСЕ «МАНАС»**

*Baigaziev Sovetbek Orozkanovich
doctor of philological sciences, professor
Kyrgyz Academy of Education*

**REFLECTION IDEA OF THE UNITY OF THE
TURKIC PEOPLES IN THE EPIC «MANAS»**

***Аннотация:** Макалада «Манас» эпосундагы эл достугу идеясынын көркөм чагылдырылышы каралат. Түрк элдеринин биримдиги филологиясы - Манастын негизги баалуулуктарынын бири. Макалада түрк элдеринин бирдиктүү союзунун түзүлүшү эпостун мисалдарынын негизинде далилдүү ачылып берилет.*

***Аннотация:** В статье рассматривается художественное изображение идеи дружбы и интернационализма в эпосе «Манас». Философия единства тюркских народов является одним из основных ценностей «Манаса». На основе аргументированного анализа раскрывается единение тюркских народов в знаменитом эпосе.*

***Annotation:** The article deals with the artistic image of the idea of friendship and in-*

ternationalism in the epic «Manas». The philosophy of the unity of the Turkic peoples is one of the core values of «Manas». On the basis of reasoned analysis reveals the unity of the Turkic peoples in the famous epic.

***Түйүндүү түшүнүктөр:** эпос, достук, биримдик, интернационализм, адилеттик, баскынчылык, биригүү, жеңиш, жогорку өкүмдар.*

***Ключевые слова:** эпос, дружба, единство, интернационализм, справедливость, нашествие, объединение, победа, верховный правитель.*

***Key words:** epic, friendship, unity, internationalism, justice, invasion, union victory, the supreme ruler.*

Жер эненин флорасы менен фаунасынан адамды айырмалап турган нерсе - бул ой, аң-сезим, идея. Адам ой менен жашайт, ой менен азыктанат. Жакшы ой болсо адамдын көңүлү семирет, жаман ойдон көңүлү ичиркент. Демек, адам аруу болушу үчүн биринчи иретте, анын ичиндеги ой жакшы болуш керек. Ниетиңди оңосоң, ишиң оңолот, деп кыргыздар бекеринен айтпайт. Ушунун сыңарындай эле улут, мамлекет, жамаат да аруу ой, акыйкат чындык, адилет идея менен түп жагынан азыктанып жашашы зарыл. Эгер улут, мамлекет түбү түптүү, нарктуу, улуу ой, идеяларды жетекке алып жашаса, булар да ичинен арууланат, асылданат, букаралары үчүн жолду жарык кылган чырак болот, түбү бекем, керегеси кенен, ууктары урагыс, түндүгү түшпөс болот. Ошон үчүн эл акылмандыгы «Жакшы ой - туу, жаман ой уу», «Акыл - алтын, ой-күмүш», «Акыл байлыгы - азбас байлык, ой байлыгы - тозбос байлык» деп насаат айтып турат. Эгерде мамлекет жаман ой, идея менен куралданса, коомдун ой соолугу бузулат, айлананы «уулайт». Коом, улут, мамлекет жетекчиликке алган фашизм, расизм, империялык үстөмдүк, державалык шовинизм, ашынган улутчулдук, диндик экстремизм, апертеид, терроризм идеалары жана идеологиясы эл-журтка, дүйнөгө жамандыкты, согушту, кыйроолорду алып келерин тарых тажрыйбасы далилдеп келет. Улут, мамлекет да акылдуу, жаркын бийик ойду туу кылса, ал ойлор өзгөгө да, өзүнө да, элине да алдыга өбөк, аркага жөлөк болуп, басар жолго маяк болуп жагылат.

Кыргыздын улуу эпосунда Манас курган мамлекет да гумандуу идеяларга сугарылган. Манас мамлекетиндеги ак калпак эл-журтка ошондой алдыга өбөк, аркага жөлөк болуп, маяк катары кызмат кыла турган жаркын улуу ой – бул эл аралык достук, биримдик идеясы. «Манаста» айрыкча, коңшулаш, тектеш түрк калктарынын достугу, биримдиги жөнүндөгү мотивдин күчтүү берилгендигин

баса белгилегибиз келет. «Байлык байлык эмес, бирдик байлык», «Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, жалгыз эрдин даңкы чыкпайт», «Түбү бирге - түтпөйт» делет кыргызда. Сырттан басып келген зордукчул кара күчтөр ар дайым түрк калктарын бири-биринен ажыратып, бөлүп таштоого, алардын түбү биргелигин таптакыр унуттурууга, ынтымагын ичтен ыдыратып, бузууга жандалбастап келген. Жакшылап карасак, «Манаста» тарыхый тамырды сезүү, түрктүк өзүн-өзү аңдап түшүнүү (тюркское самосознание) кыйла күчтүү. «Манастын» каармандары өздөрүнүн түбү кайдан экендигин эч убакта унутушпайт. Ар дайым тили, дили бирге канатташ элдер менен баш кошууга, бирдикте болууга умтулушат. Эпосто кыргыз баатырлары, казактын Көкчөсү, кыпчактын Үрбүсү, түркмөндүн Мазбурчак, өзбектердин Санжыбек, афгандык Акун-Хан, башкырлардын Жамгырчы, каракалпактын Бердике кээде өз ара пикир келишпестиктер болсо да, бирок тагдырды сыноого койгон кыйын-кезең кырдаалдарда бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарышып, жалпы ийгилик, жеңиш үчүн, ынтымак жана коопсуздук үчүн тикелеринен тик турушат. С. Орозбаковдун вариантында Ташкент тараптагы жергиликтүү кыргыз, казак, өзбек элдери Манастын колу менен биригип, Панус Ханды жеңгендиги айтылат. Эпосто боордош калктардын баш кошкондугун көрүп, жаалы келген ниети кара жоо аларды бир эле журт катары санап, «Кыпчак, Казак, Кыргызын, калтырбай кырып таштайлы» деген чечимге келип жатат. Ал эми Манас тереңинде өзүн жалаң эле кыргыздын эмес, боордош түрк журттарынын да кулунумун деп эсептейт. Тили, дили, дини бир калктардын баш кошкондугуна дайыма умтулуп, Манас алардын тагдыры үчүн да өзүн жоопкер сезет. Казак менен кыпчактын намысы – кыргыздын да намысы деп ойлойт. Ошол үчүн алардын тагдыры жөнүндө дайым башын жерге салып, акыл тегеретип, ичинен убайым жеп: *«түтөгөн калмак*

кыргызды, түк койбой кырса нетебиз? Казака араан салбайбы, акыретте Манаска, кайгысы түшүп калбайбы!» – деп баатыр тогуз толгонуп турат. Дагы айталы, тээ тарыхтын түпкүрүндө жатып, биздин байыркы чоң аталарыбыз жана чоң энелерибиз биримдиктин зарылдыгын сезип, бул биримдик үчүн бири-бирине кол созушкан. Казактын Көкчө баатырынын зайыбы акылман Акеркеч уулу Үмөтөйгө мына минтип кеңеш берип турат: *«Үмөтөй менен Семетей, аты уйкаш экөөң баш кошсоң, айлыңда бузук болчу эмес, сени менен айкашкан душман оңчу эмес, бирлик-тешсең бир жерге, тырмактуу пенде тиеби? Суук боор душман киреби? Жери Ала-Тоо, чоң Талас, жергесин тоссо Семетей, жеткилеңдүү Сары-Арка, белинде жатсаң Үмөтөй, кармашып пенде келеби, кагышып душман жеңеби? Айтканым ушул билип ал»*. Кыргыз-казакка тырмагын салып, айкашам деген суук боор жоого айбаттуу, жеңилбес болуу үчүн өз ара ширелишип, баш кошуунун керекчилигин Акергеч эне таасын баамдап турат.

Ал эми Ала-Тоо мекенден баскынчы Алооке ханды сүрүп чыгаруу майданын баштаган Манаска «караңгыда көз тапкан» кемеңгер Бакай: *«Алты-Шаар, Маргалаң, аягы Кокон, Самаркан, кутуруп жаткан душмандан, ажыратып алалы»*, - деп Чыгыш Түркстандагы жана Орто Азиядагы тили тектеш, боордош калктарды да жоодон куткаруу боюнча ой-пикирин, кеңешин айтат. Анткени кытайлык Алооке Анжияндагы Маргалаңга ордосун куруп, аталган аймактардагы түрк-мусулман элдеринин кактабай канын соруп турган. *«Алты-Шаар, Маргалаң, темир аркан торунда, Алоокенин колунда. Койдой кырып Алооке, Коконго кордук салыптыр, алты миң жамбы, миң кундуз, ай сайын алым алыптыр, алымына чыдабай, кайран эл чуулап калыптыр»* деп айтылат «Манаста».

Кыскасын айтканда, кыргыз элинин «Манасы» жалпы түрк калктары үчүн орчундуу

мааниси бар үлкөн идеялык, саясий, философиялык нарктарды камтып тургандыгы жагынан да баа жеткис, ыйык мурас. «Манаста» түрк элдеринин консолидациясы, бириктиштик идеясы бугуп жатат. Бул жагынан «Манас» жалпы түрк дүйнөсүнүн сыймыгы катары бааланышка толук акылуу. Бүгүнкү күндө тышкы саясатта биримдик, достук, ынтымак дипломатиясын алып барууда «Манастагы» ушул улуу көрөңгөгө таянышыбыз шарт.

Манас, Бакай, Акеркеч сыяктуу эле, дал ошондой достук, биримдик философиясын көтөрүп жүргөн каарман бул – Кошой. Кошой Ала-Тоонун алкагында гана эмес, жалпы Түркстандын масштабында ойлонгон, түрк элдеринин тагдыры, алардын жалпы кызыкчылыктарынын стратегиясы жөнүндө акыл тегеретип турган патриот дагы, ойчул саясатчы дагы. Манас Алтайдан өзүнө учурашуу үчүн келгенде, Кошой ага Анжияндагы Алоокенин фергана өрөөнүндөгү жана Алты-Шаардагы жамааттарга көрсөтүп жаткан кордугу («Алты-Шаар, Кокондон, айдан сабап сарттардан, алым алды ошондон») жөнүндө көөдөнүнөн «көк түтүн» чыгарып, узакка жомоктоп айтып, жаш баатырдын жалпы түрктүк намысына жана аң-сезимине дем берет. Кийин кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчүп келгенде Кошой: *«Орчун Кокон, Маргалаң, аягы кептеш Самаркан, күн чыгыш жагы Алты-Шаар, сени күтүп келет деп, күткөн мынча журтуң бар»*, - деп Манастын кыргыз элинин гана эмес, жалпы Орто Азия жана чыгыш Түркстандын эзилген боордош элдеринин да үмүтү экендигин туюндуруп, баатырга алды жакта масштабдуу милдеттер тургандыгын каңкуулайт.

Кошой кытай-калмактын колонизатордук баскынчылыгынын шартында Ала-Тоодо калып, жалгыздыктын азабын аябай тарткан баатыр. Ал *«толкуган калмак, мен жалгыз, серпишип кирип, кол салсам, караан болоор тууган жок»*, деп бекеринен Ат-Башыда Манаска арманын айткан эмес. Баскынчылар

менен жеке алышып жүрүп, Кошой каардуу душмандарга каршы түрк элдеринин бириккен күчүнүн зарылдыгын өз жон териси менен сезген. Чогулуп баш кошпосо, түрк-мусулман калктарынын жоонун таманы алдында онтоп жата берерине, эңсеген ийгилик, жеңиш өз ара бекем кол кармашкан ынтымактын, бир муштумга түйүлгөн биримдиктин шартында гана мүмкүн болорлугуна Кошой өзүнүн турмуштук ачуу тажрыйбасы аркылуу терең ынанган. Мына ушундан улам ал боордош журттар менен биригүү идеясын кезиккен сайын Манаска какшап, айтып турат. Кошой: «Кара кытай, манжууга, кабат болсун биздин күч» - деп Манаска кайрылып, Алты-Шаардын, Турпандын, Кашкардын, Лоп дарыянын, Котондун, Самаркан-Кокон сыяктуу таянычың бар экенин унутпа, *«кулак угуп, көз көргөн, бусурманды жыялы, калың аскер шайлайлы, өзүңдөй уулдан миңди алып, баатыр кармашаарың Каканчын, казына камдап, кол жыйна, кайратты мыкты, мол жыйна, бекине турган жерди тап, бели катуу эрди тап»*, - деп баскынчыларга калктардын калдайган күчү менен каршы барууну насыяттап турат. Кыскасын айтканда, Кошой боордош журттардын бир жеңден кол, бир жеңден баш чыгарган бирдиктүүлүгүнүн, достук алака-ынтымак менен тышкы суук боор күчтөргө ала алгыс чеп сыяктуу бекем туруу идеясынын ынанган жактоочусу болуп саналат. Манас баатырдын түрктүк өзүн-өзү андап түшүнүүсүнүн өсүшүндө жана тереңдешинде карыя Кошой активдүү роль ойнойт.

Манас түрк элдеринин бирдиктүү күчү менен кытайлык баскынчы Алооке ханды жеңип, Орто Азия аймагын бошоткондон кийин жалпы түрк хандыктарынын башчылары Анжияндагы Кум-Арык деген жерге (С. Каралаевдин варианты боюнча) чогулушат: Ошол жерде триумфалдык жеңишке жетишкен Манас, Алоокенин түрк элдеринен тоноп алган сан жеткис дүнүйө-мүлкүн, алтын-күмүш дилдесин түрк-мусулман хан-

дыктарына бөлүштүрүп берүүнү чечет. Элден тонолуп алынган дүнүйөнү кайра элге кайтарып бериш керек. Ушул жерден Манастын айкөлдүгү, акыйкатчылдыгы, өзүм жулайын, алайын, өзүм туйтунайын деген ач көз дүнүйөкорлуктан алыс турган руханий бийиктигине баа бербей койбойбуз. Манас «абам Кошой келсин деп, кытайдан түшкөн сан дүйнө, бусурмандын журтуна, өз колу менен абакем, бөлүштүрүп берсин деп», кат жазып, Ат-Башыдан Кошойду алдырып келет. Кум-Арыктын боюна чогулган элдин ичинде кимдер бар экендиги «Манаста» мындайча баяндалат:

«Кары Кошой каны бар,
Бусурмандын баары бар,
Кандардын санын айталы:
Кокон кандын Козубек,
Анжияндын айры сакал Санчыбек,
Маргалаңдын Малабек,
Алты-Шаардын Алабек,
Келген жандын баары бар,
Буудайык кан дагы бар,
Ал келгендин ичинде
Текечи кан, Шыгай кан,
Эштекттердин Жамгырчы,
Эс билгендин баары бар».

Ушул көпчүлүктүн алдында туруп, үнүн бийик чыгарып, Кошой даанышман бүркүттөй шаңшып, төмөнкүдөй унутулгус жана укмуштуу сөздөрдү сүйлөйт:

«Душманга каршы туулуп,
Дурус келди көрдүңбү,
Бусурман сенин багыңа
Ырыс келди көрдүңбү?!
Көтөргүн Манас шериңди,
Таштагыла, бусурман,
Кыжың-кужуң кебиңди.
Олжосун бөлүп алалы,
Ай-талаада Манасты
Кан көтөрүп салалы.
Кан көтөргөн себебим-
Ичинде далай душман көп.
Кыр жагыңда кытай бар,
Кыйрашар душман далай бар.

Оолатып алар конуш бар,
 Басташар жооң далай бар.
 Дегенине көнөлүк,
 Эки тизгин, бир чылбыр,
 Кабылан шердин колуна
 Ушу бүгүн берелик.
 Дегенине көнүүгө,
 Эки тизгин, бир чылбыр
 Тартынбай колго берүүгө
 Ак буудай унун чайнап бер,
 Ак куранды кармап бер!
 Башчы кылсаң Манасты,
 Бирдикти койсоң бир жерге,
 Каттылып душман келеби,
 Кармашып адам жеңеби,
 Бармактуу адам батабы,
 Тырмактуу жан тиеби!
 Баштык кылсаң Манасты
 Күн тийген зоңкок бел ошол,
 Карагыла калайык,
 Күрдөндү тапчу эр ушул,
 Күтүп алар шер ушул.
 Туурдугунду май кылат,
 Туура билгин, калайык,
 Туш-туш жерге кан кылат,
 Керегенди май кылат,
 Кызыгып кытай кол салса,
 Кыйратып берчү кул ошол.
 Басташып бараң кол салса,
 Басып берчү уул ошол.
 Ойлогула, калын журт,
 Көк жал Манас кабылан
 Ырысың үчүн туулган».

Адамдын оозун ачырган не деген жалындуу сөздөр! Сөздүн төрөсү деген ушул эмеспи. Кошой алп, баатыр гана эмес, оозунан кеби чубурган оратор да экен го. Боордош калайык-калктардын, хандардын алдында Манастын даңкын, кадыр-баркын көкөлөтүп көтөргөн, кызматын кыйкырып баалаган эмне деген укмуш сөздөр! Бул жалындуу кептер эпостогу кайталангыс бир ажайып көркөм кооздук. Бул Манас жөнүндөгү өзүнчө бир бийик ода. Карачы, ойдун не деген масштабы, не деген акылгөйлүк жатат, бул

жерде. Бүт жалпы Түркстандын жалындуу патриотунун, көрөгөч көсөмүнүн, алысты көргөн кемеңгер-саясатчынын алтындай сөздөрү. Туш-туштан жутунуп, ыкыс берип турган жоолордун алдында, ички кыжы-кужуну таштап, түрк тукумдарынын биримдигин туу кылып көтөрүү жана өз ара ширелишүү идеологиясын жарыя кылган не деген улуу сөздөр. Кошой кол кармашып биригип туруп, эки тизгин бир чылбырды жалпысынан бир ажого берүү, муну менен түрк эл-журтун аман-эсен сактоо демилгесин көтөрүп отурат. Биримдиктин аскердик гана мааниге ээ эместигин, Манастын калкалоочу канатынын алдында тынч жашап, көңүлдү жай, чөмүчтү май кылуунун да шарты экендигин Кошой түшүндүрүп таштады. Бул сөздөр – айкөл Манастын тарыхый миссиясынын кең кулачтуулугу, кабылан шердин кыргыз элинин бактысына гана эмес, жалпы түрк элдеринин ырысына жаралгандыгы жөнүндө хандардын алдында сайраган идеолог Кошойдун кайталангыс улуу монологу.

Бул улуу монолог эпостогу Кошойдун образынын ички мазмундук масштабын биздин көз алдыбызды дагы да кеңейтип таштады. Ушуну менен муну айтмакчыбыз: Кошойдун бул кең кулачтуу сөздөрү жана Кум-Арыктагы түрк элдеринин биригүү акциясы «Манас» эпопеясынын достук, ынтымак, биримдик сыяктуу дүйнөлүк рухий-идеялык баалуулуктарды көтөрүп жүргөн улуу мурас экенин ырастайт.

Даанышман Кошойдун жалпы түрк калктарынын камын жеген, коопсуздугун ойлогон бул патриоттук жалындуу демилгесин Кум-Арыкка чогулган эл, түрк жакшылары сүйүнө чурулдап-чуркурап, кээлери жетине албай буркурап ыйлап, түп көтөрө колдоп чыгат. Кеп ушундай болду, эми иш ордуна конду, эки тизгин, бир чылбырды эр Манаска бердик дешип, сегиз хан ак боз бээни жара тартышып, колдорун карысына чейин канга малышып, төрө Манастын тилин албай, ким моюн толгосо, аны төбөсү ачык көк

урсун, төшү түктүү жер урсун, деп шерт кылышат. Түрк хандары, Кошой, кырк чоро Манасты алтын гулдүү килемге салып көтөрүшүп, ЖОГОРКУ ХАН катары такка отургузушат. («Төөдөй болгон алтын так, алып келип Манасты, отургузду мингизип»).

Алоокеден ажыратылып алынган дүнү-йөлөрдү Манас, Кошой калктар өкүлдөрүнө калыстык менен бөлүштүрүп беришет.

Мына ошентип, күчтүн да алпы, ойдун да алпы Кошойдун демилгеси менен Манас жалпы Түркстандын жогорку бийлөөчүсү, аскердик өкүмдары болуп расмий түрдө шайланат. Ырасында эле, азуусун айга жанган арстан Манас жогорку аскердик өкүмдардын тагында Таласта отурганда, эпостун сюжети боюнча Орто Азиянын жана чыгыш Түркстандын элдерин басып алууга, көз каранды кылууга, эркиндигинен ажыратууга эч ким батынган эмес экен. Түрк элдери эпосто коопсуздукта жашайт. Кошой даанышмандын жогорудагы «башчы кылсаң Манасты, бирдикти койсоң бир жерге, катылып душман келеби, кармашып адам жеңеби» деген сөзү чын болуп чыгат. Кыргыз калкынын, 21-кылымда адамзаттын жалпы көчүнүн тутумундагы стабилдүү бакыбат жашоо-тирилигине бекем тирек болуп берчү жана кыргыз мамлекетинин руханиятын ичтен нурландыра турган жогорку дөөлөт, дагы

айталы – бул достуктун, биримдиктин ак жаркын философиясы. Бул философиянын тамыры улуу «Манастан» чубалып чыгат.

«Манастын» биримдик идеясы бүгүнкү жаңы геосаясий кырдаалдардын ыңгайынан караганда да, өтө актуалдуу. Башкача айтканда, айлана-тегерегибиздеги алыскы-жакынкы алышса, адамдын алы жетпеген, арстандын тиши өтпөгөн» империялардын ортолорунда жашап жаткан чагыбызда, Түрк республикаларынын Кошой баатырдын жогорудагы биримдик философиясынын нугундагы өз ара ынтымагы, баш кошкондугу, биргелешкен союзу жана бул аркылуу дүйнө калктары менен тынчтык мамиледе жашоо аба менен суудай зарыл нерсе.

Адабияттар:

1. Юнусалиев Б. Кириш сөз - Китепте: Манас, Фрунзе, Кыргызмамбас, 1958.
2. Манас, II том, Фрунзе, Кыргыз мам.бас., 1959.
3. Ауэзов М. Кыргыздын баатырдык эпосу.- Китепте: Адамзаттын Манасы, Алма-Ата, «Жазушы», 1995.
4. Манас энциклопедиясы, Бишкек, 1995.
5. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшү. – Фрунзе, «Илим», 1972.